

# Den tyske likprekenens eksempler

Endringer i eksemplenes religiøse funksjon på slutten av 1500-tallet

Sivert Angel

Det praktisk-teologiske seminar  
sivert.angel@teologi.uio.no

## Abstract

The Lutheran funeral sermon, which became an important literary genre from the second half of the 16th century, shows a changed role for the religious examples. From being restricted to a hierarchically controlled canon of saints, the religious examples came to include an infinite multitude of believers pronounced freely by the local minister. The changes the religious examples underwent during this period, resembles the changes in the use of literary examples in the Renaissance as described by literary theorists.

## Keywords:

*Reformation, Lutheranism, religious examples, funeral sermons*

## Likprekenen i eksemplaritetens krise

Ut fra studier av fransk renessanselitteratur har François Rigolot påpekt hvordan de litterære eksemplene gjennomgikk en endring utover på 1500 – tallet som kan beskrives som en eksemplaritetens krise. Fra å høre til i et fast forråd av aksepterte og meningsfulle eksempler, kunne de nå velges tilfeldig. I stedet for å være hentet fra tradisjonen, skulle eksemplene nå gjengi den erfarte virkelighet. Fra å ha fungert som bevisredskap, måtte de nå nøye seg med å bli anekdotiske fortellinger. Eksemplene hadde tidligere vært nødvendig knyttet sammen med det de var eksempler på, som utvidelser av den rene sannhet, men nå kom denne sammenhengen til å hvile bare på likhet. Slik ble forbindelsen mellom eksemplene og det de var eksempler på

løsere og kunne trekkes friere enn før. (Rigolot 1998: 558. 561)

Det er ikke lett å sette den forandringen i eksempelbruk som Rigolot observerer i en årsaksforbindelse med tysk religiøs litteratur. Likevel synes en parallell endring å finne sted også i den lignende eksempelbruken. Denne endringen kommer spesielt tydelig til syne i de lutherske likprekenene. Nesten uten unntak omtaler likprekenene de avdøde som eksempler på den saliggjørende tro. Mens de religiøse eksemplene før reformasjonen gjerne var blitt hentet fra en fast samling av hellige, regulert av det kirkelige hierarki, kom likprekenene til å gjøre deres antall nærmest uendelig. Utvelgelseskriteriene og utvelgelsesprosessen for de religiøse eksemplene synes å gjennomgå en endring som

ligner den Rigolot finner i renessanselitteraturen: De blir friere og mer tilfeldig valgt som eksempler på det de skal være eksempler på. Rigolot beskriver endringen i eksempelbruk som en følge av en endret epistemologi. I den religiøse litteraturen fremstår endringene i eksempelbruk som konsekvenser av endret teologi og religiøs praksis, men de involverer også en endret epistemologi, forstått som en endret forståelse av tid og nærvær.

### Likprekenen som bok og tekst

Den protestantiske likprekensjangeren oppsto på midten av 1500-tallet i Tyskland og ble en av sin tids mest populære litterære sjangere. Den hadde eksempelproduksjon som sitt viktigste retoriske og pedagogiske verktøy og var svært sentral i den protestantiske praksis knyttet til døden.

Ordet likpreken (*Leichpredigt*) betegnet både den talen som ble fremført av presten i en luthersk begravelse, men også den publikasjon som ble utgitt etter begravelsen og som inneholdt denne talen. Det har vært reist tvil om hvor nøyaktig publikasjonen gjenga talen slik den ble holdt. Antakeligvis ble den ofte korrigert og forbedret før trykking, men publikasjonene selv sa uttrykkelig at de dokumenterer den faktiske begravelsen. (Se Moore 2006:109. 115.) Ikke bare hevdet publikasjonene at de dokumenterte likprekenen og begravelsesritualet, av og til beskrev de også alt annet som hadde skjedd i forbindelse med dødsfallet, slik som likpleie, prosesjoner, sammenkomster, gjestelister (Se for eksempel Bidembach 1593).

Slik fremstår likprekenpublikasjonen som både ting og ritual. Den er både en litterær tekst og et vindu til en rituell praksis. I begge disse dimensjonene har eksemplet en viktig pedagogisk funksjon. Eksemplets formende funksjon er til stede allerede i

teksten selv. Det er tekstens komposisjon som gir det denne funksjonen. Til prekenens oppbyggelige andakt over en bibelsk tekst føyer likprekenen en kort biografi over den avdøde. Først forkynner prekenen en bibelsk sannhet, siden anvendes den avdøde som eksempel på denne sannhet. For at den døde skal kunne fylle denne funksjonen i prekenen, må hans eller hennes biografi skrives innenfor bestemte rammer. I det man dør og går over til å bli et minne i en bok, gjennomgår det levde liv en formingsprosess som gjør det til et eksempel på en bibelsk sannhet. Et tydelig eksempel på dette finnes i likprekenen for fyrstinne Anna Maria av Württemberg, som hadde levd et skandaleombrust liv, men som får denne omgjort til en menneskelig svakhet i sin likpreken og som dermed kommer til å ligne på Paulus og Job i sin tro (Osiander 1589).

Slik ga eksemplet likprekenen en formende kvalitet som gjorde den spesielt velegnet som minnegjenstand og oppbyggelig litteratur. Siden likprekenene dokumenterte de avdødes salighet og hadde en betryggende og trøstende kvalitet, ble de verdsatt av de pårørende som små mobile monumenter som viste de avdøde ære som religiøst betydningsfulle. (Winkler 1975: 54) Imidlertid var likprekenen også velegnet som oppbyggelig litteratur for en bredere lesekrets. Den fremstilte eksempler til etterfølgelse, i alle fall når det gjaldt måten den sanne tro var blitt uttrykt på, og disse eksemplene, som med tyngde knyttet det verdslige liv til det hinsidige, gjorde inntrykk på flere enn de nærmeste pårørende (Moore 2006: 13. 27–30 og Zeller 1975:67 og Mohr 1975:103).<sup>1</sup>

Selv om det var predikanten som skrev og fremførte likprekenen, var flere enn ham involvert i dens tilblivelse og dermed i den formende aktivitet den kom til å utføre.

Ofte var det de pårørende, eventuelt den lokale lærer (*Schuldiener*), som samlet inn materialet predikanten skrev biografien ut fra. De pårørende kunne også foreslå hvilken bibeltekst predikanten skulle basere sin andakt på, og de kunne ha en uformell rett til å godkjenne den endelige versjon av likprekenen. (Moore 2006:82–84)

Likprekenens doble opphav ble reflektert i dens anvendelse. Vanligvis var det den avdødes familie som bekostet trykkingen av likprekenheftene for å ha dem som minneobjekter i hjemmene sine, eller for å sende dem som gaver til venner og øvrig familie og viktige kontakter. Derfor er det også bevart svært få likprekener etter ubemidlede personer, selv om likprekenen var en obligatorisk del av den lutherske begravelsen og antageligvis ble holdt også for ubemidlede (Moore 2006:104–105 og for eksempel Eisenlohr 1834:58–59). Av og til ble trykkekostnadene betalt av ambisiøse eller fremstående predikanter som trykket likprekenene som del av egne prekensamlinger, og solgte dem som oppbyggelig litteratur til et bredere publikum, slik katalogen fra bokmessen i Frankfurt i 1571 bekrefter (Moore 2006:111–112). De som kjøpte slike samlinger, kunne ha liten kjennskap til den avdøde, men satte pris på det oppbyggelige i beretningen om et konkret livs vei til evig frelse (jf. Zeller 1975).

I løpet av dens 150-årige historie fra midten av 1500-tallet til tidlig på 1700-tallet, var likprekenen en av de mest populære litterære sjangere i Tyskland. Det er i dag registrert mer enn 220 000 likprekener i private og offentlig samlinger i Tyskland, og nye dukker stadig opp (Moore 2006: 13). De utviklet seg fra beskjedne publikasjoner i oktav format, slik det var vanlig på slutten av 1500-tallet, da likprekenen var en betydningsfull og respektert religiøs sjanger, til overdådige kunststykker i folio-

format mot slutten av sjangerens historie, da den gikk i oppløsning på grunn av pietistisk kritikk av dens uautentiske fromhet, i tillegg til redusert tillit til predikantens autoritet i samfunnets øvre sirkler (Moore 2006:277–282).

Den tyske lutherske likprekenen fulgte slutten av 1500-tallets klassiske preken-skjema. Prekenen ble her inndelt i de fire delene *exordium* som var prekenens første del som anga omstendighetene rundt prekenen og dens tema, etterfulgt av *narratio* som gjenfortalte prekenens bibelske tema og som ledet til *propositio*, som utledet prekenens hovedspørsmål, før prekenen ble avsluttet med *explicatio*, som utviklet og besvarte prekenens hovedspørsmål. I praksis var de fire delene sjelden skilt tydelig fra hverandre, i tillegg ble en femte del gjerne føyd til, nemlig *confortatio*, trøsten (Holz 1993: 45 og Achelis 1911:10–108). Det mest fremtredende trekk ved likprekenens retorikk er imidlertid måten biografien var satt sammen med den bibelske utlegning. På slutten av 1500-tallet var det nærmest blitt en konvensjon at biografien kom til slutt som prekenens avslutning og konklusjon (Moore 2006:97. 27). Samtidig fantes det biografiske referanser også i andre deler av prekenen. Omstendigheten rundt det enkelte dødsfall kunne nevnes i prekenens begynnelse som grunnen for at man var samlet og som prekenens motivasjon. Under *narratio*-delen kunne den døde eller dødsfallet nevnes som begrunnelse for valg av bibeltekst, og paralleller mellom bibelteksten og biografien kunne bli bemerket. *Propositio* – delen kunne referere til aspekter ved den avdødes liv som berørte dogmatiske tema. For eksempel er denne måten å bruke biografien i prekenkomposisjonen tydelig til stede i hoffpredikant Lucas Osianders likprekener for fyrstinne Anna Maria, fyrst Ludwig og for adelsmannen Hans von und

zu Stammheim (se Osiander 1575, Osiander 1589 og Bidembach 1593).

Formingen av den avdøde, til eksempel, ble imidlertid tydeligst i den korte biografien som konkluderte prekenen. Også denne var satt sammen av forskjellige deler, hvor det viktigste var beretningen om en fredelig og velsignet død og vitnesbyrdet om den avdødes tro og frelsen som fulgte av den (Moore 2006:27–28). Den lutherske likprekenens viktigste anliggende var ikke først og fremst å fremme en kristen livsførsel, men å forkynne den nåde, trøst og håp som var forbundet med den sanne tro. For å ha noen plass i likprekenen måtte biografien derfor slutte med å skildre en død i tro og bekrefte overgangen til evig salighet (jf. Winkler 1975:57).

Det faktum at eksemplariske liv måtte ende med velsignelse og frelse, utfordret predikantens evne til å balansere det oppbyggelige mot det troverdige. For å være oppbyggelig, måtte biografien skildre et liv som var forenlig med en eksemplarisk tro. Samtidig skulle likprekenen presenteres for tilhørere som hadde kjent den avdøde og som hadde hørt andre beretninger om hans eller hennes liv. Dersom likprekenens eksempelretorikk skulle fungere, måtte den derfor presentere et eksempel som lignet den avdødes liv slik det ble husket av andre. I likprekenene kan man derfor merke predikantens omhyggelige utvelgelser og utelatelser og vektlegging og valg av perspektiv i sitt portrett av et virkelig og gjenkjennelig liv som endte i evig salighet.

Eksempel på en slik balansering finnes i Lucas Osianders likpreken for fyrst Ludwig av Württemberg, hvor det sies nok om fyrstens drikkfeldighet til at talen fremstår som sannferdig, men hvor dette balanseres på en måte som får det til å fremstå som et bagatellmessig aspekt ved fyrstens rause og vinnende vesen (Bidembach 1593:87). En

vanlig løsning for predikantene i møte med denne typen utfordringer, var å lovprise det som hadde vært prisverdig i et liv og overlate til Gud alt det andre, det vil si å forbigå det i stillhet. Hvis et helt liv hadde vært en eneste stor ørken av synd, fikk man heller preke om Guds godhet (Moore 2006: 38). Sjangeren måtte kunne romme svært ulike liv, for alternativet til en begravelse med likpreken var antakeligvis ikke å få noen kristen begravelse i det hele tatt, og dermed være definert utenfor det kristne fellesskap (jf. Gregory 1999:74–97 om konsekvensene av å defineres utenfor).

Likprekensjangeren var en viktig del av luthersk kultur og religiøsitet, men sjangerens tilblivelse var ikke bare et resultat av bevisst teologisk overveielse, men også av tilfeldigheter. Luther hadde erstattet rekviemmessen med en begravelsegudstjeneste som hadde en preken på folkespråket som sitt hovedinnhold. Prekenen skulle ta for seg en bibelsk tekst som var egnet til å styrke håpet om oppstandelsen. En annen tale som skulle hedre det avsluttede livs prestasjoner, ble etter hvert tatt med i gudstjenesten (se Winkler 1975:61 og Moore 2006:94). Dette var tilfellet når Luther holdt prekenen og Melanchton holdt gravtalen i begravelsegudstjeneste for kurfyrst Fredrik av Saksen (Melanchton 1525 og Luther 1525) og i tilsvarende taler av Bugenhagen og Melanchtons taler i Luthers begravelse (Bugenhagen 1546/1996 og Melanchton 1546). Dermed kom begravelsegudstjenesten til å inneholde både en bibelsk preken og, tydelig adskilt fra den, en gravtale som fortsatte den tradisjonelle *oratio funebris* -tradisjonen.

I praksis var imidlertid skillet mellom de to ikke så tydelig som det antakeligvis var ment å være. Luthers preken i kurfyrst Friedrichs begravelse har mange biografiske referanser, og enda flere finnes i Bugen-

hagens preken i Luthers begravelse. Om prekenene ikke inneholder noen formalisert biografi, er prekenens budskap likevel tydelig relatert til den avdødes liv. I de påfølgende år kom de to begravelsestalen til å vokse sammen til en, i det som ble den lutherske likprekenen. Mange mulige måter å sette den bibelske andakt sammen med biografien ble utprøvd, før komposisjonen som plasserte biografien som siste del, ble dominerende (Moore 2006:97).

Sjangerens popularitet i de lutherske områder gjorde den etter hvert etterspurt også på katolsk mark, men her forsøkte katolske myndigheter å begrense dens utbredelse. I 1567 forbød synoden i Konstans alle likprekener, så fremt ikke biskopen hadde gått igjennom manuskriptet før begravelsen og gitt spesiell tillatelse til fremføringen av likprekenen. Lignende reguleringer oppsto etter hvert i store deler av det katolske Europa (Jürgensmeier 1975:132–133). Likevel synes en god del likprekener å ha blitt produsert også i katolske områder i tiden etter reformasjonen. Jesuitter synes å ha vært spesielt glad i sjangeren på grunn av dens pastorale anvendelighet, og det er bevart likprekener for katolske prominenser og fremstående geistlige. Hovedregelen var imidlertid at likprekener burde unngås i katolske begravelser, selv om det var tillatt at den korte homilien som kom etter lesningene kunne nevne den avdøde, dog uten utilbørlig lovprisning (Jürgensmeier 1975:129. 136. 140).

Birgit Boge og Ralf Georg Bogner har forsøkt å vise at likprekenen var en like viktig katolsk som protestantisk sjanger. De har påpekt at katolske likprekener har vært et lite utforsket kildemateriale, i liten grad er katalogisert, og at dens betydning og utbredelse derfor er uavklart. De mener at de strenge forordningene for å begrense

dens utbredelse tyder på at den var utbredt (Boge 1999: 4). Men selv om de har vist at det fantes mange katolske likprekener, greier de ikke å sannsynliggjøre at likprekenen hadde en tilsvarende posisjon i katolsk sammenheng som den hadde i luthersk. De synes å legge for liten vekt på likprekenens rituelle kontekst, slik den er blitt beskrevet av Jürgensmeier (1975:125). Selv om katolske likprekener på noen måter kan ligne på lutherske, er de skrevet med en annen teologisk intensjon og har en annen rituell funksjon. Den katolske likprekenen fant sted på begynnelsen av begravelsesgudstjenesten, før selve ritualet, mens den lutherske likprekenen i seg selv utgjorde hoveddelen av ritualet (se f.eks Eisenlohr 1834:58–59). Steigers sammenliknende studie av en katolsk og en luthersk likpreken synes å bekrefte at det dreier seg om to religiøst sett ulike sjangere (Steiger 1999: 130). Dette støtter Moores beskrivelse av den lutherske likprekenen som et resultat av to forutgående sjangere som vokser sammen, hvorav den ene er den katolske gravtalen *Oratio funebris* og den andre er den lutherske folkespråksprekenen over en bibelsk tekst (Moore 2006:97).

Den katolske motstanden mot sjangeren hang sannsynligvis sammen med et behov for å sikre sentralkirkelig kontroll med hvem som skulle fremstilles som kristne rollemodeller, og for å markere et skille mellom egne og protestantiske ritualer. Likprekenens rituelle kontekst representerte et brudd med tradisjonell katolsk fromhet. Når den lutherske likprekenen æret den døde, gjorde den det i en menighet som visste at ingenting lenger kunne gjøres for den avdøde etter hans eller hennes død. Den katolske begravelsen, som siden 1200-tallet hadde inkludert rekviem-messen, hadde derimot forbønnen for den døde som sitt fremste anliggende. Ønsket

om og anstrengelsen for å hjelpe den avdøde i døden, var denne fromhetens fremste uttrykk og ga mindre rom for å ære den avdøde på en måte som trøstet de levende (Jürgensmeier 1975:127–128).

### Likprekenen som ritual

Selv om sjangeren ikke bare ble til på grunn av bevisste teologiske overveielser, viser striden rundt den at den hang sammen med teologiske endringer og en endret rituell praksis. Den tyske kirkehistorikeren Berndt Hamm har vist at endringene av døds- og begravelsesritualene som fulgte av reformasjonen, hang sammen med en endret minnekultur og en endret oppfatning av fortiden. Han ser det som et generelt trekk ved kristendommen at den er et minnefellesskap innrettet mot fremtiden gjennom et håp som er forankret i fortiden og frelseshistorien. Det gjelder derfor for kristenheten i sin alminnelighet, at det hinsidige og det dennesidige knyttes til minnet (Hamm 2007:201), men lutheranerne kom til å gjøre dette på en måte som var forskjellig fra den religiøsitet de hadde forlatt.

Den lutherske likprekenen skildret den døde som trygg og hinsides de pårørendes bekymring. Det gjorde den i et ritual som var radikalt forandret fra det katolske. Prekenen var blitt den sentrale og viktigste delen av ritualet, og den var komponert for å trøste og styrke det kristne håp hos de fremmøtte. For ikke å skape tvil om at den dødes skjebne nå utelukkende var i Guds hender, ble den døde ikke adressert på noe sted i begravelsen, verken med bønner eller velsignelser (Eisenlohr 1834:58–59).

I rekviemmessen hadde derimot omsorgen for den døde på hans eller hennes ferd gjennom skjærsilden på vei mot frelsen vært ritualets viktigste anliggende. Her hadde usikkerheten overfor

døden vært et nødvendig bakteppe. En tidsforståelse som lot levende og døde forholde seg til hverandre på tvers av dødens grense, hadde vært implisitt i dette bakteppet. I relasjonen mellom levende og døde var fortiden levende og nærværende.

Hamm hevder at denne begravelsepraksisen var del av en minnekultur som anså som verdt å huske bare det som kunne gjøres nærværende. I denne kulturen ble alt som skjedde, husket av Gud og forsvant derfor aldri helt, men forble nærværende i skjærsild og Himmel eller helvete etter at det var forsvunnet ut av det dennesidige. Disse stedene representerte Guds aktive samvittighet: Han dømte hvert menneske for seg ved dets livs ende, i henhold til sitt minne om alt de hadde gjort, og ila det så den passende straff eller belønning. Siden Gud husket slik, var alt man hadde gjort i livet til stede i skjærsild eller Himmel eller helvete, uavhengig av om man selv hadde glemt de gjerninger som hadde forårsaket denne eksistensen. Hamm beskriver dette minnet om de døde som et diagnostiserende minne. Det fastholdt den avdødes kvaliteter i minnestedene skjærsild, Himmel og helvete. Det kunne være et straffende og plagende minne, eller et rensende og forløsende minne. Gud ble forstått som det egentlige subjekt for dette minnet, men samtidig tok alle troende del i det. (Hamm 2007:209. 202–203)

Å huske var en viktig del av den daglige religiøse praksis. Dersom man glemte, kunne man risikere å komme uforberedt til den ventende dom. Gjorde man derimot fortiden nærværende ved å huske sin synd i skriftemålet og i tillegg husket Jesu og de Helliges forløsende gjerninger, kunne man stoppe tidens strøm og få del i hukommelsens forløsende kraft, og den var like nyttig for frelsen som ens egne gode gjerninger. (Hamm 2007:209)

Slik kunne levende og døde knyttes sammen på en måte som ga dem del i hverandres gode gjerninger. Gjerninger som de døde hadde utført mens de var i live, kunne gagne de levende etter deres død, mens de levendes bønner kunne gagne de døde. Det fantes et omsorgsfellesskap mellom levende og døde, hvor den ene ga for at den andre også skulle gi. Etableringen av stiftelser er et eksempel på denne formen for gjensidighet. Rike personer kunne etablere stiftelser for fattige og trengende, for at de som nøt godt av stiftelsen skulle be for dem etter deres død. Dette var spesielt nyttig, fordi de ydmyke og lidendes bønner var av større betydning enn andres. Alle kristne var forventet å ta del i bønnens ihukommelse, også for dem som ingen lenger kunne huske navnet på, og de fattige hadde her en særskilt rolle som spesielt betydningsfulle forbedere. Dermed kunne også de som ikke selv hadde penger til å etablere en stiftelse, lette sitt opphold i skjærsilden. Gjennom sitt forhold til Gud var de levende forbundet med de døde på en måte som opphevet avstanden mellom dem. Å huske innebar at man ba til Kristus og de Hellige for deres beskyttelse, for at de igjen skulle bringe denne bønnen videre til Faderen. Hamm hevder at det i denne religiøse praksis var som om tiden på jorden oppløste seg, og det oppsto en utstrakt samtidighet hvor levende og døde og kommende generasjoner kunne kommunisere med hverandre. (Hamm 2007:204–207)

Når denne sirkelen av gjensidighet brøt sammen i den lutherske likprekenens ritual, var det en nødvendig konsekvens av luthersk lære. Den lutherske begravelsen skulle tjene den nye forståelsen av troen og den frelsesvisshet som var forbundet med den. Frelsen var sikker fordi den ikke hvilte på egne gjerninger, men på Guds nåde, som man tilegnet seg gjennom troen alene.

Det tok sin tid før Luther selv eksplisitt avviste tanken om skjærsilden. Hans reformasjon hadde begynt med en avvisning av kirkens jurisdiksjon over de døde i hans 95 teser mot avlatshandelen i 1517 og hadde fortsatt med en avvisning av all kontakt mellom levende og døde i *Vom Mißbrauch der Messen* from 1521, før han helt hadde avvist forestillingen om en skjærsild i *Ein Widerruf vom Fegfeuer* fra 1530 (Koslofsky 1999:34–38). Like fullt er skjærsilden en forestilling som ikke passer med en luthersk religiøsitet som regner tro for å være å ha del i Guds rettferdighet på tross av egen syndighet. Å minske usikkerheten overfor døden og den trussel som døden representerte, var et viktig anliggende i den lutherske religion. Nettopp derfor måtte skjærsilden forsvinne fra den lutherske forestillingsverden. Rester av den gamle motivasjonen forble imidlertid værende også blant lutheranerne, siden begravelsen ikke bare skulle trøste, men også fremme et kristent liv ved å minne om de dystre konsekvensene av å dø uten tro. Likevel var en slags håpsdidaktikk bestemmende for utformingen av den lutherske begravelse, og den avviste forbønn og messe for de døde fordi det kunne svekke håpet og troen (Hamm 2007: 236). Denne håpsdidaktikken gjorde seg også gjeldende for motivvalg og gjorde Kristi oppstandelse til det ledende motiv i luthersk kirkekunst (Zerbe 2007:129–130).

På denne måten fremmet det lutherske begravelsesritualet ikke bare en luthersk forståelse av tro og frelse, men representerte også et brudd med den tradisjonelle katolske minnekulturen og dens fellesskap mellom levende og døde. Når alt ble bestemt av troen, var ens evige skjebne endelig avgjort på dødstidspunktet, enten det var til frelse eller fordømmelse. Tidligere hadde dette vært tilfelle bare for

spesielt syndige vantro eller ekstraordinært hellige personer. Alle andre hadde fått en ny sjanse i skjærsilden. Siden den endelige dom for lutheranerne var foregrepet i den tro eller vantro man hadde møtt døden med, ble tanken om en individuell dom rett etter døden overflødig. I forlengelsen av dette ble ikke døden lenger sett på som en overgang, men som en dyp søvn. Lutheranerne ville derfor ikke at deres kirker skulle være steder hvor de levende og døde skulle be for hverandre. Kirkene skulle ikke oppfattes som sørgehus, men som sovekamre, og gravstedet skulle betraktes som et hvilested hvor den døde hvilte frem til Gud på oppstandelsens dag skulle kalle dem til nytt liv.<sup>2</sup>

Den nye måten å minne de døde på var forbundet med det tradisjonelle gjensidighetssystemets opphør. Når de ikke lenger kunne tilby beskyttelse fra det hinsidige, måtte de døde nøye seg med å være rollemodeller og trosvitner. Lutheranerne fortsatte med å etablere stiftelser som før, men stiftelsene inneholdt ikke lenger noen forventning om at de som nøt godt av dem skulle be for stifterne. (Hamm 2007:245–246 og Zerbe 2007:139) Det var nok at de tjente stifternes ære i det timelige, for i sin hinsidige tilværelse var stifterne utilgjengelige. De døde var nærværende som sovende i en dyp søvn de ikke kunne vekkes fra. Helt stille og adskilt fra de levende ventet de på den ytterste dag og oppstandelsen, som de riktignok ville komme til å oppleve sammen med alle troende (Hamm 2007: 250).

I fraværet av den avdøde kunne den lutherske begravelse tilby belæring, håp og trøst til de pårørende, og det gjorde den ved å fremholde den avdøde som eksempel på en frelsende tro. Cornelia Niekus Moore (2006:26) har beskrevet dette som en overgang fra en situasjon hvor de levende hjalp

de døde med sine forbønner, til en situasjon hvor de døde hjalp de levende med sine eksempler. Hamm beskriver denne endringen heller som et gjensidighetens sammenbrudd og en overgang fra en vertikal til en horisontal måte å huske de døde på. Uansett bekrefter begge at den lutherske likprekenen skapte en ny form for eksempler. En ny oppfatning av det eksemplariske hang sammen med denne eksempelproduksjonen. Det var ikke lenger asketiske bragder eller underfulle gjerninger som fremhevet en person som eksemplærisk. Ifølge Luther var det i en persons faste tro og trygge tillit til Gud at man kunne finne det eksemplariske. I motsetning til tidligere kristne eksempler, var det ikke de eksemplariske livene og gjerningene som ble fremhevet i likprekenens eksempler, men måten livene deres hadde uttrykt en tro som kunne finnes uten gjerninger. I praksis måtte beskrivelsen av dem likevel balanseres mot moralske hensyn og kom derfor stort sett til å skildre gode liv.

Eksemples endrede funksjon hang også sammen med en endret seleksjon. Den innebar at utvelgelseskriteriet både ble innsnevret og utvidet. For protestantene var det ikke lenger den universelle kirkes hierarki og prosesser, men bibelen alene som var den avgjørende autoritet. Her var den sanne tro forankret, og det var også her man fant det autoritative reservoar av eksempler. Hamm (2007:239) kaller dette en bibelsk sentrering som hang sammen med den soterologiske sentrering.

De egentlige eksemplene kunne ikke lenger finnes i hele kirkas historie, men bare blant de personer som var omtalt mellom bibelens to permer. Den nye tidsforståelse som gjorde seg gjeldende i lutheranernes forhold til de døde, gjorde det også i deres forhold til den bibelske tid. Bibelen var fortidig og befant seg på

avstand i tid (Hamm 2007: 233). Likevel kunne det oppstå et nærvær med den bibelske tid på tvers av denne avstand. Dette nærvær hvilte på en likhet i situasjon mellom nåtid og bibelsk tid og på likheter i måten situasjonene ble håndtert. Avstanden til de opprinnelige eksemplene synes å ha gitt lutheranerne en ny frihet til å peke ut nye eksempler. I Luthersk kirkekunst kunne reformatorene ta apostlenes plass i gjengivelsen av bibelske scener, og i likprekenene ble viktige teologer gjerne beskrevet som nye versjoner av apostler (Hamm 2007:241). For eksempel er dette tilfelle i to av bildene i altertavlen i Wittenberg Stadtkirche. I prestebegravelser ble den avdøde gjerne portrettert som en ny versjon av Paulus (se for eksempel Osiander 1590 og Magirus 1604). Selv om de var adskilt fra hverandre med hundrevis av år, lignet reformatorenes situasjon apostlenes fordi de begge befant seg i en tid med et klart skille mellom fiender og etterfølgere av Kristus. På begge sider av tidsavstanden ventet de på Kristi gjenkomst og kjempet for å overvinne djevelske og antikristelige krefter. Situasjonslikheten gjorde det mulig for de bibelske eksempler å gjenoppstå som typer på nye steder i historien forstått som Guds frelseshistorie. Slik kunne også de samtidige trosvitnene som ble skildret i likprekenene, få form fra de bibelske eksempler. Protestantiske fyrster kunne ligne kong Josias (Osiander 1593), adelsmenn og fromme troende kunne ligne Job (Osiander 1575 og Osiander 1589) og prester kunne ligne Paulus (Bugenhagen 1546, Osiander 1590, Magirus 1604). Fordi alle som hadde den sanne tro, og det viste seg å være de fleste lutheranere, kunne beskrives ut fra sin likhet med bibelske eksempler, førte det nye utvelgelseskriteriet ikke bare til en begrensning av eksemplenes antall, men også til en betydelig utvidelse.

## Konklusjon

Selv om tyske likprekener og fransk renessanselitteratur ikke står i noen kjent forbindelse med hverandre, har den beskrevne endringen i de religiøse eksemplenes funksjon og karakter likhetstrekk med Rigolots beskrivelse. I renessansen går eksemplene fra å henge nødvendig sammen med det de er eksempler på, til å bli tilfeldig utvalgt på grunn av analogi. I lutherske deler av tyskland går de religiøse eksemplene fra å stå i en nødvendig sammenheng og kontinuitet med de hellige i det hinsidige, til å velges fordi de ligner på de egentlige eksemplene i den bibelske fortid (Hamm 2007: 240–244 og Rigolot 1998:561). Denne parallellen er ikke nødvendigvis helt tilfeldig. Den protestantiske dødspraksis' endrede forhold til fortiden henger sammen med en endret teologi, men er ikke utelukkende en konsekvens av denne. Også forut for og uavhengig av den lutherske teologi endres oppfatningen av fortiden. Hamm (2007: 223) peker på hvordan minnet ble mer dennesidig allerede i det senmiddelalderske borgersamfunn med dets vektlegging av bakgrunn og stand, samt dyder, prestasjoner og fortjenester i fremstillingen av de døde. Hos humanistene fantes ikke bare en slik tydelig vending mot det innenverdslige minnet, men også en ny måte å forholde seg til historien på. Overfor den kirkelige tradisjons normering og kanonisering, stilte de en bredere del av historien. Deres vending til originale materielle kilder og deres vitenskapeliggjøring av studiet av historien, ga historien en ny bevegelsesretning. I studiet av historien kom interessen i større grad til å være rettet mot det forgangne enn mot samtiden. Reformasjonens teologer knyttet an til den humanistiske kritikk på en måte som passet med kjernepunkt i deres egen lære. Det lutherske begravelsesritual ga ikke bare form og innhold til egen teologi, men

videreførte også viktige aspekt ved humanistisk historieforståelse. (Hamm 2007: 232–234)

Rigolot (1998:560) påpeker i sin artikkel at de retoriske endringene som omgir renessanselitteraturens eksempler, er knyttet til en ny etikk, nemlig den antiautoritære diskurs som oppstår på denne tiden og som krever en ny epistemologi. Likprekenens eksempler oppsto på en tid da oppfatningen av autoritet var omstridt, etter at Vest-Europa med reformasjonen var gått fra å være en kristenhet med en felles autoritetsstruktur, til å bli oppdelt i konkurrerende kristne tankesystemer. Likevel vil det være en overdrivelse å hevde at de endringene som omgir de lutherske eksemplene resulterte i en antiautoritær diskurs. Likpreken fremmet en horisontalisering av de dødes minne, men den bidro ikke uten videre til sekularisering. Dens eksempler var eksempler som styrket troen. Eksemplenes innenverdslige relevans var forankret i deres frelse og forbindelse til det hinsidige. De var gode eksempler fordi de mildnet dødens usikkerhet og fremmet frelsesvisshet. I motsetning til eksemplene Rigolot beskriver, var de derfor fremdeles gode bevisredskaper. Om de var mer tilfeldig knyttet sammen med de bibelske eksempler, var de fremdeles nødvendig knyttet sammen med det de egentlig var eksempel på, nemlig den saliggjørende tro. Kanskje bidro de dermed også til å plassere fortiden på større avstand ved å forlegge den til et udramatisk sted? Slik var det sannsynligvis for dem som var sikre medlemmer av det lutherske samfunn. Underteksten i denne trykgheten var imidlertid at de som ikke fulgte de dødes eksempler med deres trygge tro, ville få en langt alvorligere skjebne enn det som før hadde vært tilfelle. Som eksempler for den absolutte majoritetsbefolkningen i luther-

ske land, hadde de en betydelig fellesskapsstyrkende kraft.

Likprekenens eksempelproduksjon var styrt av minst to interesser. Den ene var representert ved likpredikanten, som fremmet den lutherske teologi og understreket troens og frelsesvisshetens avgjørende betydning for livet, og bibelens autoritet som troens og lærens eneste kilde. Den andre interessen var de nærmeste pårørendes. Gjennom sine bidrag til utarbeidelsen, formidlet de sine forventninger for prekenen til predikanten. Deres ønsker var antakeligvis ikke så helt forskjellige fra pårørendes ønsker i katolsk tid; de ville gjerne høre garantier for den avdødes frelse og fremme et minne om den døde som kunne tjene hans eller hennes ære. En vellykket luthersk likpreken forente disse interessene når den gjorde den avdøde med sin stand, profesjon, kjønn og alder til et eksempel på en luthersk troende. Slik bidro den til å styrke forbindelsen mellom religiøst og borgerlig liv i de fremvoksende lutherske samfunn og statsdannelser. Likpreken brukte den bibelske autoritet og den endrede tidsforståelse til å bryte med den tradisjonelle kirkelige autoritet over eksemplene. Dermed skapte den ikke uten videre en antiautoritær diskurs. Snarere forente den en kirkelig diskurs med den borgerlige og med de autoritetssystemer som der gjorde seg gjeldende.

## Noter

1. Cornelia Niekus Moore, *Patterned Lives. The Lutheran Funeral Biography in Early Modern Germany*, ed. Herzog August Bibliothek, Wolfenbütteler Forschungen (Wiesbaden: Harrassowitz Verlag, 2006). s. 13 and 27–30. Moore siterer Philip Hahns (domprost i Magdeburg) likpreken for F.W. Barthold Huenicke (1542–1603), *Die neunnde Leichpredigt*: "Denn die Leichbegebnisse / Klag und Trawerpredigten uber de Verstorbenen / haben den heilsamen Nutzen und Vortheil vor andern

Comonien und Predigten in der Kirchen / das sie mehr affizieren und neher zu Herten gehen / indem sie gleichsam im Werck für Augen fürstellen was sonst mit Ohren geredt wird / Also / das wann man eine Leichpredigt thut / und mittlerzeit die Leich unter der Cantzel nieder setzet / so hören wir gleichem ... den Verstorbenen selbst aus dem Sarg herfür predigen unnd sagen: hodie mihi, cras tibi, Heut ists an mir / Morgen an dir / das ist so viel gesagt: gleich wie ich gestorben bin / also mustu auch sterben ... Solche gegenwertige Exempel und Predigten treffen das Hertz / und bewegen dennoch manchen Menschen / das in sich schlegt / sein vorstehendes Stündlein bedencket / sein Leben bessert / und die hoffnung der frölichen Aufferstehung / zum seligen Abschied bereitet / und getrost ist.“

2. Berndt Hamm, "Normierte Erinnerung. Jenseits- Und Diesetsorientierungen in Der Memoria Des 14. Bis. 16. Jahrhunderts," *Jahrbuch für Biblische Theologie* 22 (2007). 236. Hamm siterer fra Luthers forord til sine begravelsessalmer fra 1542: „Demnach haben wir in unsern Kirche die Bepstlichen Grewel, als Vigilien, Seelmessen, Begengnis (årsdagen for døden), Fegfewr und alles ander Gauckelwerck, fur die Toten getriben, abgethan und rein ausgelegt. Und wollen unser Kirche nicht mehr lassen Klagheuser und Leidestete sein, sondern, wie es die alten Veter auch genennet, Koemiteria, das ist fur Schlaffheusser und Rugestete (Ruhestätten), halten.“ Se også Doreen Zerbe, "Memorialkunst Im Wandel. Die Ausbildung Eines Lutherischen Typus Des Grab- Und Gedächtnismals Im 16. Jahrhundert.", i *Archeologie Der Reformation. Studien Zu Den Auswirkungen Des Konfessionswechsels Auf Die Materielle Kultur*. ed. Carola Jäggi and Jörn Staecker (Berlin – New York: Walter de Gruyter, 2007), s. 122–123.

## Litteratur

- Achelis, Ernst Christian. *Lehrbuch Der Praktischen Theologie*. Vol. 2. Leipzig, 1911.
- Angel, Sivert. "Å Møte Døden Med En Preken." *Norsk teologisk tidsskrift*, no. 1 (2009): 45–61.
- Bidembach, Eberhard, Johannes Magirus, Andreas Osiander, and Lucas Osiander. *Vier Christliche Predigten / Vber Der Leich / Weilund Des Durchleuchtigen / Hochgeborenen Fürsten Vnd Herrn / Herrn Ludwigen / Herzogen Zu Württemberg...*, 1593.
- Boge, Birgit, og Ralf Georg Bogner. "Leichenpredigtforschung Auf Abwegen? Zu Den Gründen Für Die Bisherige Ignoranz Gegenüber Einer Gattung Frühneuzeitlicher Katholischer Gebrauchslitteratur." I *Oratio Funebris. Die Katholische Leichenpredigt Der Frühen Neuzeit*, Birgit Boge og Ralf Georg Bogner (red.) 3–9. Amsterdam – Atlante: Rodopi, 1999.
- Bugenhagen, Johan. "Eine Christliche Predigt / Vber Der Leich Vnd Begrebnis / Des Ehrwürdigen D. Martini Luthers." I *"Vom Christlichen Abschied Aus Diesem Tödlichen Leben Des Ehrwürdigen Herrn D. Martini Lutheri"*, Peter Freybe (red.) Stuttgart: Verlag Joachim W. Siener, 1546/1996.
- Czaika, Otfried. "Andlighet Och Genealogi." *Släkt och Hävd* (2004).
- . "Emot the Poler, Rysser Och Danska" – Das Schwedische Reich Und Das Krisenjahr 1609/1610." *Jahrbuch für Europäische Geschichte* 10 (2009): 77–96.
- Eisenlohr, Theodor. *Sammlung Der Württembergischen Kirchen-Geseze A. L. Reyscher* (red.) Vollständige, Historisch Und Kritisch Bearbeitete Sammlung Der Württembergischen Gesetze, 1834.
- Gregory, Brad S. *Salvation at Stake. Christian Martyrdom in Early Modern Europe*. Cambridge – London: Harvard University Press, 1999.
- Hamm, Berndt. "Normierte Erinnerung. Jenseits- Und Diesetsorientierungen in Der Memoria Des 14. Bis. 16. Jahrhunderts." *Jahrbuch für Biblische Theologie* 22 (2007): 197–253.
- Holtz, Sabine. *Theologie Und Alltag. Lehre Und Leben in Den Predigten Der Tübinger Theologen 1550–1750*. Heiko

- Obermann (red.) Spätmittelalter Und Reformation. Neue Reihe. Tübingen: J.C.B. Mohr (Paul Siebeck), 1993.
- Jürgensmeier, Friedhelm "Leichenpredigt in Katholischer Begräbnisfeier." I *Leichenpredigt Als Quelle Historischer Wissenschaften*, Rudolf Lenz (red.) Köln, Wien: Böhlau Verlag, 1975.
- Koslofsky, Craig M. *The Reformation of the Dead. Death and Ritual in Early Modern Germany, 1450–1700*. Houndmills / New York: Macmillian Press / St. Martin's Press, 1999.
- Luther, Martin. *Zwo Predigt Uber Der Leiche Des Kurfürsten Herzogen Friedrichs Zu Sachsen*, Wa. Wittenberg, 1525.
- Magirus, Iohannes. *Christliche Leichpredigt / Bey Der Begrabnus Des Ehrwürdigen / Hochgelehrten Herren Lucae Osiandri, Der H. Schrifft Doctoris, So Montags Den 17. Septembris, Anno 1604, in Christo Seliglich Entschlaffen / Vnd Mittwochs / Den 19. Hernach Zur Erden Bestattet Worden. Gehalten Zu Stutgarten in Der Stifftkirchen*,. Tübingen: Georgen Gruppenbach, 1604.
- Melanchton, Philipp. *Oratio Dicta in Funere Friedrici Saxoniae Ducis*, Corpus Reformatorum, 1525.
- . *Oratio in Funere D. Martini Lutheri*, Corpus Reformatorum, 1546.
- Mohr, Rudolf. "Der Tote Und Das Bild Des Todes in Den Leichpredigten." I *Leichenpredigten Als Quelle Historischer Wissenschaften*, Rudolf Lenz (red.) Köln / Wien: Böhlau Verlag, 1975.
- Moore, Cornelia Niekus. *Patterned Lives. The Lutheran Funeral Biography in Early Modern Germany*. Edited by Herzog August Bibliothek, Wolfenbütteler Forschungen. Wiesbaden: Harrassowitz Verlag, 2006.
- Osiander, Lucas. *Ein Christliche Leichpredigt / Von Adeliche Tugenden. Gehalten Zu Geysingen / Den 23. Januarij Anno 75. Vber Der Leich Des Edlen Vnnd Vesten Hansen Von Vnd Zu Stamhaim A*. Tübingen: Georg Gruppenbach, 1575.
- . *Ein Predig / Bey Der Leych / Des Ehrwürdigen Vn Hochgelehrten Herrn / Jacobi Andrea / Der Heyligen Schrifft Doctorn / Probst Vnd Cantzlers Bey Der Vniuersitet Zu Tübingen*. Tübingen: Alexander Hock, 1590.
- . *Ein Tröstliche Predigt. Bei Der Fürstlichen Leich / Weilund Der Durchleuchtigen Hochgebornen Fürstin Vnd Frawen / Frawen Anna Maria / Herzogin Zu Würtemberg / A. Gebornen Marggräuin Zu Brandenburg / A. Christseliger Gedechnus / in Beyseyn Des Auch Durchleuchtigen Hochgebornen Fürsten Vnd Herrn / Herrn Ludwigen / Herzogen Zu Würtemberg Vnnd Teck / Grauen Zu Mumpalgarten / A. Jhrer F.G. Herrn Sohns / Auch S.F.G. Hochlöblichen Christlichen Geliebten Gemahelin Vnd Des Fürstlichen Würtembergischen Hoffgesinds. Gehalten Zu Tübingen / Den 9. Junij / Anno / A. 89*. Tübingen: Georg Gruppenach, 1589.
- Rigolot, Francois. "The Renaissance Crisis of Exemplarity." *Journal of the History of Ideas* 59, no. 4 (1998): 547–63.
- Steiger, Johann Anselm. "Oratio Panegyrica Versus Homilia Consolatoria. Ein Exemplarischer Vergleich Zwischen Einer Römisch – Katholischen Trauerrede (Wolfgang Fuchs) Und Einer Lutherischen Leichenpredigt (Johann Gerhard)." I *Oratio Funebris. Die Katholische Leichenpredigt Der Frühen Neuzeit*, Birgit Boge og Ralf Georg Bogner (red.) 103–31. Amsterdam – Atlanta: Rodopi, 1999.
- Winkler, Eberhard. "Zur Motivation Und

- Situationsbezogenheit Der Klassischen Leichenpredigt." I *Leichenpredigten Als Quelle Historischer Wissenschaften*, Rudolf Lenz (red.) Köln / Wien: Böhlau Verlag, 1975.
- Zeller, Winfried. "Leichenpredigt Und Erbauungsliteratur." In *Leichenpredigten Als Quelle Historischer Wissenschaften*, Rudolf Lenz (red.) Köln / Wien: Böhlau Verlag, 1975.
- Zerbe, Doreen. "Memorialkunst Im Wandel. Die Ausbildung Eines Lutherischen Typus Des Grab- Und Gedächtnismals Im 16. Jahrhundert." I *Archeologie Der Reformation. Studien Zu Den Auswirkungen Des Konfessionswechsels Auf Die Materielle Kultur*, Carola Jäggi og Jörn Staecker (red.) 117–63. Berlin – New York: Walter de Gruyter, 2007.